

Guadalupe Calvo
José Sierra
Ester Caparrós

Drets humans i educació afectivo-sexual en l'adolescència: el programa educatiu Forma Joven

Recepció: 08-01-2018 / Acceptació: 11-03-2018

Resum

El present text neix d'una recerca més àmplia sobre la construcció de les identitats sexuals en l'adolescència, realitzat en el context del programa educatiu Forma Joven de la Junta d'Andalusia. Centrem l'atenció en les concepcions i experiències dels i les adolescents participants sobre els rols de gènere i de les relacions amoroses i sexuals. L'anàlisi dels seus discursos ens ha permès detectar un seguit de necessitats educatives i proposar diverses línies d'intervenció que afavoririen el compliment dels drets humans.

Paraules clau

Educació afectivo-sexual, Adolescència, Igualtat de gènere, Drets humans

Derechos humanos y educación afectivo-sexual en la adolescencia: el programa educativo Forma Joven

El presente texto nace de una investigación más amplia sobre la construcción de las identidades sexuales en la adolescencia, realizado en el contexto del programa educativo Forma Joven de la Junta de Andalucía. En él centramos la atención en las concepciones y experiencias de los y las adolescentes participantes acerca de los roles de género y de las relaciones amorosas y sexuales. El análisis de sus discursos nos ha permitido detectar una serie de necesidades educativas y proponer diversas líneas de intervención que favorecerían el cumplimiento de los derechos humanos.

Palabras clave

Educación afectivo-sexual, Adolescencia, Igualdad de género, Derechos humanos

Human Rights and Education in Affective and Sexual Relations in Adolescence: the Forma Joven educational programme

The present text is the result of a broader research into the construction of sexual identities in adolescence, carried out in the context of the Forma Joven educational programme of the Junta de Andalucía (the Regional Government of Andalusia), in which we focus in particular on the conceptions and experiences expressed by the adolescent participants with regard to gender roles and affective and sexual relationships. The analysis of their comments and attitudes has enabled us to identify a series of educational needs and to propose various lines of intervention that would favour the respecting of human rights.

Keywords

Affective and sexual education, Adolescence, Gender equality, Human rights

Com citar aquest article:

Calvo García, G.; Sierra Nieto, J. E.; Caparrós Martín, E. (2018). Drets humans i educació afectivo-sexual en l'adolescència: el programa educatiu Forma Joven. *Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 68, 79-100

ISSN 2339-6954

- Inicialment, el títol del nostre treball pot resultar una mica desconcertant. Tenint en compte l'escassíssima incidència de l'educació afectivo-sexual en el nostre context social (Aguilar, 2013), podríem pensar que es tracta d'una qüestió accessòria que afecta ben poc, per no dir gens, a millorar la vida de les persones. No obstant això, res més lluny de la realitat.

La Declaració Universal dels Drets Humans, aprovada per les Nacions Unides el 1948, estableix que tots els humans naixem lliures i iguals en dignitat i dret sense cap distinció, tampoc de sexe; que tenim dret a la vida i a la seguretat; que cap persona ha d'estar sotmesa a la servitud, ni experimentar tractes cruels i degradants; que tots tenim dret a la mateixa protecció de la llei davant la discriminació; que el matrimoni només es pot realitzar mitjançant el lliure i ple consentiment d'ambdues parts; que la maternitat i la infantesa tenen dret a una ajuda i a assistències especials; o que totes les persones tenen dret a una educació que contribueixi al ple desenvolupament de la personalitat humana i al respecte als drets humans i les llibertats fonamentals.

**L'educació
afectivo-sexual
resulta fonamen-
tal per aconseguir
en la nostra
societat el
compliment
d'aquests drets**

En aquest sentit, l'educació afectivo-sexual resulta fonamental per aconseguir en la nostra societat el compliment d'aquests drets, els quals setanta anys després, sens dubte, segueixen sense haver-se aconseguit plenament. En són una mostra els matrimonis forçats de nenes, les violacions com a armes de guerra, les agressions i fins i tot les condemnes a persones amb identitats sexuals no normatives, la violència dins de les parelles o, com cruament s'ha posat de manifest el passat 2017, la naturalització de les agressions sexuals.

El que es planteja en aquest treball deriva d'una recerca més àmplia sobre la construcció de les identitats sexuals en l'adolescència (Calvo, 2013), investigació desenvolupada durant tres anys en el marc del programa educatiu Forma Joven a la província de Cadis. Des d'aquest estudi, en aquest article ens centrem a conèixer les concepcions i experiències de les noies i els nois participants en aquest programa, al voltant dels rols de gènere i de les relacions sentimentals i les sexuals. Vam començar amb aquella revisió teòrica que sustenta la perspectiva des de la qual vàrem realitzar l'anàlisi del discurs dels i les joves. A continuació, s'ofereix un apartat metodològic en el qual s'exposa el disseny i desenvolupament del treball de camp, seguit de l'anàlisi de la informació pel que fa a les categories construïdes: el posicionament dels i les adolescents davant dels rols de gènere; les relacions sentimentals que aquests estableixen; i la seva formació i coneixements sobre sexualitat. L'article finalitza amb un apartat de conclusions del qual deriven algunes propostes educatives.

Fonamentació teòrica

El sistema sexe-gènere

Margaret Mead és la primera investigadora que va considerar les implicacions socials del sexe com a variable en els seus estudis antropològics. La seva obra de la primera meitat del segle XX ens mostra que no hi ha una relació natural entre el sexe i els rols que es desenvolupen en societat (el gènere), sinó que aquests estan determinats socialment, ja que es modifiquen en els diferents contextos culturals (Mead, 2006). Posteriorment gran quantitat d'estudis antropològics de caire feminista es van focalitzar a mostrar el caràcter no universal de la subordinació de la dona a l'home i a aclarir les causes per les quals homes i dones es posicionaven de manera desigual en societat (Leacock, 1972, 1978; Ortner, 1974; Rosaldo, 1974; Sacks, 1974, 1979; Chodorow, 1978).

No obstant això, va ser Gayle Rubin qui ens va proporcionar el 1975 la primera teoria que explicava per què en el món occidental les persones ens vam dividir en dos grups: el dels homes i el de les dones. L'autora ens va fer comprendre que aquesta distribució no es deu al nostre sexe, ja que el mascle i la femella de l'espècie humana som molt similars a nivell biològic, sinó al gènere, entès a partir d'aquest treball com una construcció social desenvolupada en funció d'una interpretació selectiva de la natura i el cos humà. Rubin (1996) es refereix a la interpretació, acordada per convenció social, dels aspectes biològics del sexe i la procreació (que dóna lloc a relacions desiguals mitjançant prohibicions, obligacions i drets diferencials per a dones i homes) anomenant-la "sistema sexe-gènere". Sistema que funciona com a model analític segons el qual cal reconèixer que *sexe* (característiques biològiques dotades d'una especial significació per a contribuir a la reproducció), *gènere* (rols socials assignats en funció dels òrgans sexuals i reproductius) i *orientació sexual* (orientació dels desitjos, que s'associa al sexe i al gènere) són aspectes independents la vinculació dels quals està configurada pel context social i històric.

Malgrat la rellevància de l'aportació de Rubin (i el fet que han passat més de quaranta anys), en l'actualitat, la nostra societat occidental ens segueix orientant la construcció d'identitats de gènere binàries amb perspectives i rols ben diferenciats en els diferents àmbits de la vida; entre ells, en el de la sexualitat i el de les relacions amoroses, com bé mostren Rodríguez San Julián i Megías Quirós (2015). I continua penalitzant les expressions de gènere que no es corresponen amb la identitat de gènere assignada en funció del sexe, com indica Missé (2015).

Cal reconèixer que *sexe*, *gènere* i *orientació sexual* són aspectes independents la vinculació dels quals està configurada pel context social i històric

L'heteronormativitat

Hem d'afegir a tot plegat que en la nostra societat occidental no només se'ns presenta com a natural un binomi de gènere que realment és construït, sinó que es fa el mateix amb la sexualitat heteronormativa a la qual contínuament ens orienta.

El primer a albirar aquesta idea és Freud, el qual a l'inici del segle XX comença a definir la “normalitat” sexual en funció de les seves “desviacions perverses”. Quan reflecteix que el desenvolupament d'una sexualitat normativa no està assegurada d'entrada, sinó que s'ha de garantir a través de la intervenció social, mostra el caràcter construït de la mateixa. No obstant això, va ser Michel Foucault qui el 1976 va impulsar un gir radical en la concepció de la sexualitat en presentar-la com una construcció social producte dels discursos que es difonen des de les estructures de poder; desvetllant així com des del començament de l'edat moderna (en contra de la idea tan estesa que la sexualitat és condemnada al silenci) l'estratègia que s'utilitza per al control social no és silenciar el debat sobre la sexualitat sinó incentivar-ne el discurs, i sempre en els termes desitjats des del poder instituït. Aquesta perspectiva teòrica ens ofereix els recursos necessaris per poder qüestionar els models de sexualitat que se'ns ofereixen.

L'heteronormativitat dominant no es limita a la sexualitat, sinó que és un estil de vida global L'heteronormativitat dominant, atenent al plantejament de Guasch (2007)¹, no es limita a la sexualitat, sinó que és un estil de vida global en el qual el destí de totes les persones sembla ser casar-se i tenir fills; això en tant que producte d'un “projecte polític que les classes dominants en el segle XIX posen en marxa amb l'objectiu d'uniformitzar la població i facilitar d'aquesta manera el seu control” (*opus cit.* p. 77). És en aquesta època en la qual es proclamen “Els Drets de l'Home i del Ciutadà” i, en conseqüència, l'organització estamental de la societat és substituïda per una organització basada en la biologia, la qual justifica que els homes controlin l'espai públic, mentre que les dones (al costat de totes les persones d'ètnies considerades inferiors) es desenvolupin en l'àmbit privat.

Els esmentats esdeveniments sociopolítics motivadors de l'heteronormativitat expliquen que el model de sexualitat dominant sigui coit i androcèntric; ja que és el coit l'únic procediment a través del qual aconseguir la reproducció i són els homes els qui han elaborat els discursos dominants des de la seva pròpia perspectiva. No obstant això, és important tenir en compte que, com assenyalava igualment Guasch (*opus cit.*), les principals característiques de l'heterosexualitat (el sexisme, la misogínia, l'homofòbia i, en menor mesura, l'adultisme) ja es donaven prèviament al naixement de la mateixa, atès que “la defensa del matrimoni i de la parella estable, la interpretació masculina de la sexualitat de la dona, la condemna de les dissidències sexuals i la sexualitat coitocèntrica i reproductora” (p. 39) són també característiques pròpies del model de sexualitat que tradicionalment ha promogut el cristianisme; els plantejaments ètics segueixen inundant la cultura occidental.

L'amor romàntic

Arribats a aquest punt cal preguntar-se pels discursos que sostenen en els nostres dies l'heteronormativitat vigent; entre els quals destaca el discurs sobre l'amor, que acostuma a motivar que les dones assumeixin gustoses el seu paper de "reproductores de l'espècie" (en paraules de Wittig, 2005).

Jónasdóttir (1993), avançant en el plantejament de la tercera onada del feminisme, identifica l'amor com a estructurador de les pràctiques de relació sociosexual que "exploten" les dones en les societats occidentals formalment igualitàries, en què el patriarcat se sustenta gràcies al matrimoni. Per la seva banda, Esteban i Távora (2008) i Esteban (2008) posen l'accent en el fet que l'amor s'idealitza i s'essencialitza pel paper fonamental que té en la configuració de les emocions que construeixen la subjectivitat occidental i en l'organització del sistema sustentat en el matrimoni. Sistema en el qual a les dones se'ls atribueix el poder dels afectes (Burin, 2003) i s'especialitzen en l'àmbit privat; la qual cosa fa que desenvolupin relacions íntimes centrals en la construcció de la seva identitat i que, en conseqüència, provin de garantir-se l'amor mitjançant la satisfacció dels desitjos dels altres. Aquest plantejament és reflectit de manera molt gràfica per Coontz (2006), que explica com la vinculació del matrimoni a l'amor a finals del segle XIX i principis del XX va donar lloc a una nova modalitat de submissió, atès que va afeblir les xarxes de suport i la complicitat entre dones i va orientar tota l'existència femenina a la formació i manteniment d'una relació de parella heterosexual idíl·lica.

La relació de parella idíl·lica compliria amb els mites sobre la "veritable naturalesa de l'amor" proposats per Yela (2003, p. 264. En Ferrer, Bosch i Navarro, 2010, p. 7): el mite de la mitja taronja, el de l'exclusivitat, el de la fidelitat, el de la gelosia, el de l'equivalència de l'amor amb l' enamorament, el de la passió eterna, el de l'omnipotència, el del lliure albir dels sentiments i el del matrimoni o la convivència (Barrón, Martínez-Íñigo, De Paul i Yela, 1999; Yela, 2000, 2003. En Ferrer, Bosch i Navarro, 2010). Bosch i altres (s/f) insisteixen a assenyalar que aquesta manera romàntica d'entendre l'amor genera noves formes de violència cap a les dones.

Un cop més, la deconstrucció del model d'amor dominant en la nostra societat occidental ens ofereix la possibilitat, en la línia proposada per Herrera (2011), de no limitar-nos al binarisme de gènere, a la sexualitat heteronormativa i l'amor romàntic que se'ns presenten com a naturals; promocionant models de relació més lliures i igualitaris.

Diverses investigacions amb joves i adolescents ens mostren la necessitat d'avançar en aquest sentit (Caparrós i Serra, 2012). Per exemple, Martínez Benlloch *et al.* (2008) conclouen que en l'etapa de l'adolescència la construcció de les identitats sexuades en funció dels models dominants dona lloc a relacions marcades per la violència de gènere; assenyalant a més que, tot i

La deconstrucció del model d'amor dominant en la nostra societat occidental ens ofereix la possibilitat de no limitar-nos al binarisme de gènere

que les noies concedeixen gran importància a la seva autonomia, segueixen valorant en excés la protecció masculina en l'àmbit de les relacions amoroses. Més recentment, Santibañez, Ruiz-Narezo, González de Audikana i Fonseca (2016) i Arostegi, Laespada i Iraurgi (2016) constaten igualment la incidència de la violència de gènere en les relacions sentimentals entre adolescents.

En concordança amb els anteriors, els treballs de Gómez (2004) i Duque (2006) reflecteixen que les noies adolescents se senten atretes habitualment pels nois que assumeixen els models de masculinitat tradicionals; Duque (*opus cit.*) mostra a més la tendència d'algunes noies a assimilar aquests models masculins i a desvaloritzar els nois que no els assumeixen. Això s'uneix a la vivència, per part d'elles, de la llibertat sexual com la contínua transgressió de les antigues prohibicions, sense dur a terme un procés lliure de decisió; a l'escassa solidaritat i a la competitivitat entre les mateixes.

L'assumpció per part de les i els adolescents dels mites romàntics, els arrossega al manteniment de relacions basades en la possessió, en el sofriment i en la submissió

Leal (2007) i Caro (2007, 2008) argumenten que, l'assumpció per part de les i els adolescents dels mites romàntics, els arrossega al manteniment de relacions basades en la possessió, en el sofriment i en la submissió. I ja en l'àmbit de les relacions sexuals Navarro, Barberá i Reig (2003), juntament amb Ferrer (2006), detecten la influència del gènere en la manera com noies i nois les afronten. Aquestes autores, el 2003, conclouen que les noies disminueixen les mesures de prevenció de riscos vinculats a la sexualitat quan augmenta el seu compromís amorós amb la parella, mentre que els nois tendeixen a no deixar passar oportunitats de mantenir relacions sexuals, en part, motivats per la pressió que hi exerceix el grup d'iguals. I és que, el 2006, les mateixes autores poden confirmar que per als nois la iniciació sexual està vinculada a la posició que ocupen en el seu grup d'iguals (constituïnt-se com a líders els qui més experiències sexuals atresoren), mentre que les noies solen condicionar la seva iniciació sexual al sentiment amorós.

Metodologia

Assenyalem que la informació presentada en aquest article és fruit d'una investigació més àmplia sobre la construcció de les identitats sexuals en l'adolescència (Calvo, 2013). L'objectiu general de la investigació s'orientava al descobriment de les percepcions, creences i interpretacions de les i els adolescents sobre les identitats sexuals, tant pròpies com dels seus iguals, i de les desigualtats vinculades a aquesta. Aquest estudi va tenir com a participants els nois i les noies que es van formar com a mediadors i mediadores de salut i sexualitat en el programa educatiu Forma Joven entre els anys 2010 i 2013, a la província de Cadis.

Encara que, com avançàvem, l'objectiu de la investigació era més ampli, aquest article vol concretament mostrar les concepcions i experiències sobre els rols de gènere, les relacions sentimentals i les sexuals de les i els adolescents que van participar en l'esmentada formació. Tot això amb l'objectiu de comprendre les seves posicions i extreure'n necessitats educatives amb claus d'actuació encaminades a afavorir la igualtat de drets i llibertats.

Participants i context de la investigació

Per al desenvolupament d'aquesta investigació es va decidir focalitzar l'atenció en l'etapa de l'adolescència, atès que resulta especialment interessant quant als processos d'identificació i establiment de relacions amoroses (Altable, 1991). Concretament, ens centrem en els i les estudiants d'educació secundària obligatòria que es formaven com a mediadors de salut en el programa Forma Joven, pel fet que consideràvem que aquest grup podria proporcionar-nos informació especialment rica sobre l'objecte d'estudi i, així, maximitzar el nostre aprenentatge (Stake, 1998). Això és així ja que el grup estava compost per nois i noies que participaven voluntàriament en un programa educatiu relacionat amb la temàtica en qüestió, que comptaven amb una certa formació i sensibilització, així com amb una bona disposició per al diàleg.

El context de la investigació ha estat l'espai Forma Joven, un programa impulsat per la Junta d'Andalusia² com a estratègia per a la promoció de la salut entre els i les joves. A la província de Cadis va començar a funcionar el 2008, ocupant-se, entre altres aspectes, de proporcionar informació, assessorament i formació als i les estudiants dels diversos instituts d'ensenyament secundari participants sobre: estils de vida saludables, sexualitat i relacions afectives, salut mental i convivència.

Cada any es desenvolupaven dos cursos de formació inicial a la primavera (un adreçat a l'alumnat de la zona costanera de la província, i un altre, al de la serra), als quals assistien 25 alumnes/as respectivament (dos per centre), seleccionats per les orientadores i els orientadors dels seus instituts. Al curs d'aprofundiment, que es desenvolupava a la tardor, hi assistien igualment 25 alumnes; habitualment un/a de cada institut participant, en aquesta ocasió, seleccionats/des per la docent.

Les formacions solien realitzar-se durant caps de setmana complets en albergs juvenils de la Junta d'Andalusia. No obstant això, a partir del 2011, la formació destinada a aprofundir en els continguts va canviar de format i es va concentrar en unes jornades d'un dia de durada. El 2013 es va reduir una mica la durada de la formació inicial, però es va ampliar el nombre d'adolescents que hi participaven a dos grups de 50 alumnes cadascun.

Recollida d'informació i anàlisi de les dades

Per demanar dades ens servim de diverses estratègies pròpies dels estudis qualitius: qüestionaris, entrevistes en profunditat i converses informals. Tanmateix, la informació que sustenta aquest article és la que vam obtenir a través de l'observació participant en les sessions del Forma Joven.

Les sessions formatives en què vam poder participar van ser set:

- Del 5 al 7 de novembre del 2010. Curs d'aprofundiment a l'Alberg Juvenil d'Algeciras, destinat a alumnat de tota la província de Cadis participant aquell any.
- Del 29 al 31 d'abril del 2011. Formació inicial orientada a l'alumnat de la serra, a l'Alberg Juvenil d'El Bosque.
- El 23 de novembre del 2011. Jornades d'aprofundiment que es van celebrar a La Casa de las Mujeres de Jerez de la Frontera, adreçades a tot l'alumnat que s'havia format com a mediador durant els dos anys anteriors.
- Del 2 al 4 de març del 2012. Formació inicial orientada a l'alumnat de la zona de la serra i desenvolupada en un hotel d'Arcos de la Frontera.
- Del 16 al 18 de març de 2012. Formació inicial, en aquesta ocasió adreçada a l'alumnat de la zona costanera de la província i celebrada a l'Alberg Juvenil d'Algeciras.
- El 16 de novembre de 2012. Jornades d'aprofundiment, adreçades a tots els nois i noies que s'havien format com a mediadors al llarg d'aquest any; de nou, celebrades a La Casa de las Mujeres de Jerez de la Frontera.
- Del 6 al 7 d'abril de 2013. Formació inicial adreçada a estudiants de tota la província i celebrades a l'Alberg Juvenil de Jerez de la Frontera.

La utilització de l'observació participant implica que els investigadors ens constituïm com un instrument bàsic per a la recopilació de les dades en interaccionar i relacionar-nos amb els subjectes d'estudi en el context observat. Al seu torn, aquesta estratègia suposa que les nostres categories d'observació no estiguessin prefixades, sinó que s'anessin concretant a mesura que es desenvolupava el procés de recerca (Angulo i Vázquez, 2003; Gibbs, 2012).

Inicialment, la nostra incursió a Forma Joven perseguia fonamentalment la selecció de determinats joves que protagonitzessin quatre estudis de cas. Amb tot, la riquesa del context va motivar que les observacions durant les sessions formatives continuessin fins al final del nostre estudi, per tal de comptar amb una mostra d'adolescents més àmplia que ens servís de referent; això ens permetia contrastar les dades obtingudes a través de les entrevistes en profunditat i les converses informals amb els i les protagonistes dels quatre casos.

Tal com ja es pot deduir del que hem dit fins ara, en les esmentades sessions

de formació no sempre s'abordaven els mateixos continguts, atès que: (i) hi havia cursos de formació inicial i cursos d'aprofundiment; (ii) la temporalització també es modificava cada any; (iii) les activitats a realitzar i els continguts a tractar s'adaptaven en certa mesura a les característiques de cada grup. Per aquesta raó, va ser necessari agrupar tota la informació recopilada en funció de diferents temàtiques que tinguessin correspondència amb el focus de la investigació.

Finalment, les categories d'anàlisi de les dades recollides a través de l'observació participant en les sessions formatives del programa van ser: (i) posicionament dels i les adolescents davant dels rols de gènere; (ii) concepcions i experiències sobre les relacions amoroses; (iii) formació i coneixements sobre sexualitat.

Per dur a terme l'anàlisi de la informació pròpia de cadascuna de les temàtiques, la triangulació es va dur a terme: a través del contrast d'aquesta amb les teories i recerques de caràcter empíric relacionades amb cada un dels àmbits temàtics; a través de posar en relació la mateixa amb les dades obtingudes per mitjà de les altres estratègies d'indagació emprades; i, igualment, comparant les dades obtingudes dels diferents grups d'adolescents que van participar en els cursos de formació durant el període en què desenvolupem el nostre treball de camp.

Anàlisi de les dades

Posicionament davant dels rols de gènere

Abordem explícitament la qüestió a través d'uns tallers realitzats en els cursos de formació inicial: entre el 2 i el 4 de març del 2012 amb els nois i noies provinents dels pobles de la serra gaditana; i entre el 16 i 18 del març de 2012, amb els nois i noies de les poblacions costaneres.

En aquests tallers, inicialment treballem amb noies i nois per separat. Ho fem en tots dos casos mitjançant unes siluetes (d'una elles i d'un d'ells, respectivament) que dibuixem en paper continu, a l'interior del qual escrivim les qualitats que la societat ens diu que hem de posseir, mentre que a l'exterior plasmem les qualitats que no es consideren pròpies del nostre gènere.

Un descobriment totalment inesperat va ser la detecció de perspectives prou diferents entre les i els adolescents de tots dos grups, sobre la desigual distribució dels rols de gènere.

La reacció inicial del primer grup de noies (les de la serra, una zona més rural i tradicional) va ser protestar per no voler assumir els estereotips de gènere que la societat els imposa. Una vegada que inicien la tasca, la majoria de les característiques que escriuen dins de la silueta tenen a veure amb la cura: “dolces, maternals, mestresses de casa, actives, sensibles, afectuoses, bones mares...”. Les altres també tenen a veure amb agradar als altres: “presumides, provocatives (sense que es noti)...”. I amb satisfer d’una altra manera: “tímides, submises...”. Allò que consideren que no els està permès és: “ésser independents o guanyar més diners que els homes”.

No obstant això, l’altre grup de noies (les de la costa, zona més urbana i cosmopolita) en un primer moment no entenen l’interès de la tasca que els proposem, pel fet que consideren que a elles ningú els diu com han de ser. No són conscients de les exigències socials ni tan sols quan comencen a escriure adjectius com: “guapes, presumides, objectes...”. En aquesta ocasió gairebé ni al·ludeixen al fet que se’ls consideri “marranes” per prendre la iniciativa en les relacions, ni que hagin de ser dependents; tampoc parlen gaire de submissió, tot i que sí escriuen la paraula “obedients” (encara que, suposadament, ningú els diu com han de ser). Destaquen que s’espera d’elles que siguin “treballadores i madures”.

La silueta elaborada pels nois de la serra conté expressions com: “vacil·lons”, ja que han d’aparentar superioritat; “penis llarg i gran”, fonamental en la nostra societat heteronormativa; “depilat”, moda que de vegades es confon amb un avenç cap a la igualtat; “pegar per protegir”, perquè se’ls educa en la violència per defensar les seves possessions. És en aquesta reclamació d’agressivitat que reben de la societat on posen l’accent. Per la seva banda, en la mateixa línia que les seves companyes, els nois de la costa no fan referència a la violència, ni a la responsabilitat de protegir les seves parelles; tot i que sí al·ludeixen a la demanda social de “força”.

Quan es posa en comú el treball dels nois i les noies de la serra, ells manifesten el seu desacord amb diverses de les afirmacions realitzades per elles (a diferència del que ha passat en el grup de la costa, on les desigualtats es presenten amb tal subtilesa que els passen desapercibudes i amb prou feines genera debat entre nois i noies). Per exemple, es molesten perquè es pensi que no realitzen tasques domèstiques o neguen voler que les seves parelles guanyin menys diners, afegint-hi que “qui ho vulgui és ximple”.

En relació amb el tema de la responsabilitat de provisió econòmica dels homes i de la desigualtat salarial entre gèneres, cal indicar que diverses noies del grup de la costa (tot i que no la majoria), malgrat la seva aparent llibertat i independència, manifesten sentir-se encantades de ser convidades pels nois.

Tornant als nois de la serra, aquests també protesten davant l’afirmació que no els agrada que elles provoquin, argumentant que els agrada que les noies prenguin la iniciativa “de vegades”. Tot i la defensa de tots dos grups de

l'actitud activa de les noies en la seducció, sembla que els seus arguments (com en el cas dels diners) no estan interioritzats, ja que en converses més informals (en què no han de tenir cura de dir allò políticament correcte), hi ha noies que critiquen companyes del seu institut que consideren unes “marranes” perquè estan sempre pendents dels nois.

Però el tema que va acaparar la majoria del temps de posada en comú en el grup de la serra va ser el de la violència; els joves confessen que, si algú molesta les seves xicotes, ells es veuen obligats a pegar per defensar-les; tot i que a molts no els satisfà haver de tenir aquesta actitud que els fa sentir malament.

Finalment, vam arribar a la conclusió que als nois tampoc els agraden moltes de les característiques que se'ls imposen. Comprenem que ells es veuen obligats a cuidar i protegir des de la violència, mentre que elles han de fer-ho des de l'afecte i la sensibilitat.

Concepcions i experiències sobre les relacions amoroses

Tot i que la tasca planificada per abordar específicament la qüestió de l'amor era una altra, ja durant el desenvolupament de l'activitat relatada prèviament, vam obtenir pistes sobre les concepcions al voltant de les relacions amoroses presents en aquestes noies.

Durant l'elaboració de la silueta amb les adolescents del grup de la costa, sorgeix el tema dels nois que tenen les seves parelles com si fossin “objectes”, “les seves possessions”. Aquesta qüestió, que emergeix com una crítica, desemboca en una declaració d'una de les adolescents que denota que la concepció possessiva pròpia de l'amor romàntic (recolzada en el mite de l'exclusivitat, la fidelitat i la gelosia) està bastant generalitzada. En concret, la jove declara que a ella també li molesta que les altres noies mirin el seu xicot i confessa que, encara que no les agradeixi, les mira malament perquè els quedi clar que ell està amb ella; en la seva defensa argumenta: “si a mi no em poden mirar, al meu xicot, tampoc”.

Posteriorment, durant la posada en comú, són diverses les noies que afirmen que els agraden més els “xulos” (“vacil·lons”, com havien indicat ells) que els nois bons; expliquen que prefereixen que els posin les coses difícils i intenten justificar aquesta postura argumentant que “es pot ser xulo i alhora agradable”. Això ens dóna pistes que el mite de l'omnipotència de l'amor, que compensa el patiment, també està present.

Però el treball específic sobre l'amor es produeix en la segona part del nostre taller. Per a la seva realització, oferim a les i els participants un llistat de

Ells es veuen obligats a cuidar i protegir des de la violència, mentre que elles han de fer-ho des de l'afecte i la sensibilitat

frases relatives a les relacions amoroses tòxiques, del tipus: “una parella no pot tenir cap secret” o “una parella que s’estima intenta fer-ho tot junts”. Entre trenta frases d’aquest tipus, els i les adolescents, distribuïts en grups mixtos, havien d’assenyalar les que consideraven que descrivien la seva relació amorosa ideal.

Les telenovel·les, els contes, les pel·lícules i la música transmeten en molts casos la perspectiva de l’amor que ells i elles rebutgen

En la formació adreçada als nois i les noies de la serra, tots els grups van rebutjar la majoria de les afirmacions. Aquests i, sobretot, aquestes adolescents exposen que no volen ser dependents, que no volen que les controlin, que l’amor no ho pot tot... Detecten que les telenovel·les, els contes, les pel·lícules i la música transmeten en molts casos la perspectiva de l’amor que ells i elles rebutgen. Les dificultats sorgeixen quan els posem exemples concrets de la vinculació entre els mites romàntics (com el de les “mitges taronges”) i la violència de gènere; queden desconcertats i inicialment rebutgen la nostra perspectiva, i algunes noies defensen que poden ser “taronges senceres” i romàntiques alhora. Una cosa similar passa quan els parlem de pel·lícules de gran popularitat entre el jovent, com *Crepúsculo* o *A tres metros sobre el cielo*; no poden creure que les relacions que reflecteixen (les quals constitueixen les seves principals referències) siguin violentes i desiguals.

Al grup de les zones urbanes li sorgeixen més dubtes en relació amb les afirmacions plantejades en el document, tot i que algunes noies comenten que si els seus xicots mantinguessin algunes de les actituds que hi ha reflectides, els considerarien “uns pesats i uns paparres”. De nou, en aquesta ocasió sembla que tenen clar que l’amor romàntic acostuma a tenir conseqüències negatives, i quan els posem com a exemples la pel·lícula *Crepúsculo*, la sèrie *Física o química* o la cançó que ens representaria a l’Eurovisió aquell any, *Quédate conmigo*, queden desconcertats. Els encanten les produccions romàntiques que critiquem, especialment a les noies que prèviament s’havien mostrat més reivindicatives, les quals acaben preguntant-nos si no poden ser igualitàries mentre els segueixen agradant aquest tipus de pel·lícules, sèries i cançons que transmeten missatges perjudicials i defensant els seus gustos amb l’argument que el que es reflecteix en les produccions no es correspon amb la realitat.

El treball en relació amb l’amor amb aquests adolescents ens ha portat a descobrir una dualitat prou sorprenent, que ens fa pensar que han interioritzat el discurs crític sobre el mateix, però que no es reflecteix en les relacions que desitgen i que mantenen, pel fet que no compten amb models de relació més igualitaris que els romàntics

Formació i coneixements sobre sexualitat

Un reflex bastant aclaridor sobre la perspectiva de la sexualitat dominant entre aquests i aquestes adolescents ens l’ofereixen les seves expectatives

sobre el que aprendran a Forma Joven. Les coneixem perquè, a l'inici de les sessions formatives, se'ls demana que les plasmin per escrit, amb total llibertat i anonimat.

Els principals temes que els interessen, com es podria esperar, són: els mètodes anticonceptius, la prevenció d'embarassos i les infeccions de transmissió genital. No obstant això, també manifesten inquietud per aprendre:

- “Conèixer el meu cos i tots els problemes que pot provocar la sexualitat.
- Mites sobre el sexe, consells per fer-ho bé, com masturbar la teva parella, com fer que gaudeixi més, preliminars, quant ha de durar una sessió de sexe, si és dolent haver-ho fet amb la nostra edat, mètodes anticonceptius, si la primera vegada fa mal, com escalfar la teva parella.
- Tot el que m'expliquin, però també les precaucions.
- Com distingir un orgasme real d'un de fingit.
- La primera vegada.
- Conèixer millor el meu cos.
- Si t'estàs posant la vacuna del càncer d'úter, pots fer-ho o has d'esperar fins que acabis de posar-te-la?
- Com posar un condó. Conseqüències i causes de la sexualitat.”

Les seves expectatives inicials ja ens porten a deduir que per a ells i elles la sexualitat és quelcom problemàtic, una cosa que potser és “dolenta a la seva edat”, que pot tenir conseqüències i que requereix prendre precaucions. A més, és com una prova a superar, amb una durada determinada, en la qual s'ha de satisfer la parella per evitar que fingeixi els orgasmes, amb una “primera vegada” possiblement dolorosa per a les noies, que bàsicament es redueix al coit, ja que tota la resta es consideren només “preliminars”.

No obstant això, els aspectes relatius a les experiències pròpies en relació amb la sexualitat s'atenen més explícitament en les sessions d'aprofundiment. Per exemple, en la primera formació en què vàrem participar el novembre del 2010, adreçada a 25 estudiants de tota la província gaditana, obtenim informació interessant sobre la formació (o més aviat, l'absència d'aquesta) amb què compten els nois i les noies.

Concretament, en una activitat que realitzen segregats per gènere, en el grup de les noies vam començar parlant sobre el que ens han explicat sobre la sexualitat. Moltes coincideixen a afirmar que a casa s'evita parlar del tema i que a l'institut s'han limitat a explicar-los els mètodes anticonceptius i les infeccions de transmissió genital, amb l'agreujant d'haver repartit preservatius exclusivament als nois.

Això ens porta a plantejar-nos el fet que a les noies se'ns presenti la sexualitat com una cosa de la qual hem de protegir-nos i cuidar-nos, principalment, per no quedar-nos embarassades (actitud necessària, sens dubte) i, mai, com una cosa de la qual hem de gaudir, que ens ha de fer sentir bé. En aquesta

Per a ells i elles la sexualitat és quelcom problemàtic

línia, seguim reflexionant sobre si coneixem prou bé el nostre cos, i detectem que la majoria no sap com és ni on es troba el clítoris (el desconeixement dels genitals femenins queda en evidència en totes les sessions formatives en què s'aborda la qüestió al llarg dels tres anys).

Sobre com els agradaria que fossin les seves relacions sexuals, les noies manifesten que volen poder ser elles mateixes. Volen relacions que es basin en l'afecte i en el respecte, que siguin igualitàries i lliures, que entre les persones implicades hi hagi comunicació, i, en definitiva, volen que les tractin com elles tracten.

A les noies els resulta difícil demanar a l'altra persona que compleixi els seus desitjos, diuen que no saben el que volen o demanen que els facin el que vulguin

Aquestes noies que en grup expressen tan decididament el tipus de relacions que desitgen, modifiquen la seva actitud quan realment es troben en una situació en què explícitament han de demanar el que volen. Ho observem en una activitat que realitzen a la nit en un ambient de relaxació (amb poca llum, espelmes i música suau), en la qual se'ls proposa (a tots i totes) que triïn una parella que els inspire confiança (independentment del seu gènere), a la qual siguin capaços de dir el que volen i el que no (com hauria de succeir a les relacions amoroses i sexuals), per intercanviar-se massatges. Per al desenvolupament de la sessió, cada persona compta amb tres desitjos que ha de sol·licitar a la seva parella (per exemple: vull un massatge als peus), als quals, tanmateix, aquesta pot negar-se; l'objectiu és arribar a acords que satisfacin ambdues parts. Vam detectar que, en general, a les noies els resulta difícil demanar a l'altra persona que compleixi els seus desitjos, diuen que no saben el que volen o demanen que els facin el que vulguin.

Respecte a la sessió de treball sobre les relacions sexuals amb els nois, cal assenyalar com a aspecte positiu el fet que en cap moment al·ludissin a les relacions que tradicionalment mostra la pornografia com el seu referent. D'altra banda, és destacable que alguns d'ells compartissin amb el grup les seves experiències pel que fa a relacions homosexuals i bisexuals, especialment, tenint en compte que en cap cas havien abordat el tema amb les seves famílies tot i estar convençuts que els donarien suport.

El treball relatiu a la sexualitat que es realitza en els cursos d'iniciació ens aporta informacions en la mateixa línia que la presentada fins al moment. Per començar a abordar la qüestió, es demana als nois i noies que diguin el primer que se'ls passa pel cap quan pensen en la temàtica. Aquesta activitat pretén mostrar als i les adolescents que la sexualitat implica aspectes físics, psicològics o emocionals, i normes socials relacionades amb la moral; i així, progressivament, la poden anar desvinculant exclusivament dels genitals i la poden focalitzar en tot el cos.

Les paraules sorgides en la formació inicial adreçada a l'alumnat de la serra el març del 2012 van ser les següents:

Preservatiu, penis, testicles, penetració, empalmar, masturbació, fel·lació, córrer-se, semen, vagina, Kamasutra, clitoris, espermatozou, mugrons, consoladors, vibradors, joguines, petó, pràctiques, amor, carícies, lesbianisme, trios i companyia, parlar, passió, bordell, plaer, afecte, orgasme, porno, morbo, tocament, xuclada, nu, puta, posar-se calent/a, reproducció, intimitat, abraçades, massatges eròtics, viagra, llit, sofà, coixe, fogons, verge, desvirgar, filies, fer l'amor, sexe dur³.

Per descomptat, enunciar aquestes paraules els produeix un riure incessant, tot i que ni tal sols coneixen el significat de la majoria d'elles. Vam detectar, d'altra banda, que tenen una perspectiva bastant esbiaixada d'alguns aspectes, per exemple, quan es refereix a l'himen utilitzen expressions tan sexistes i agressives com "partir la noia", i concedeixen una importància central a conceptes de caràcter religiós com "virginitat" o "desvirgar".

Per tal de desmuntar mites relatius a la sexualitat que en perpetuen la perspectiva andro i coitocèntrica, en la majoria de les sessions de formació es realitza una dinàmica en la qual cada un dels nois i de les noies ha de posicionar-se d'acord o en desacord amb diferents afirmacions.

Detectem una perillosa incertesa davant enunciats com: "un penis gran és signe de potència sexual", "l'orgasme femení s'aconsegueix mitjançant la penetració", "els nois han de prendre la iniciativa", "no és possible quedar-se embarassada durant la menstruació", "no és possible quedar-se embarassada la primera vegada que es practica el coit" o "la primera vegada fa mal". Igualment, comprovem l'absència de significativitat i rellevància dels escassos continguts teòrics apresos, davant d'exposicions com les d'una noia que explica que "la marxa enrere" no és fiable perquè els espermatozous es troben en una bosseta (que no identifica com a testicles) i poden sortir sense que el noi se n'adoni (sense relacionar aquest fet amb l'ejaculació).

Conclusions: necessitats educatives per avançar en els drets humans

L'anàlisi dels comentaris i les actituds de l'alumnat participant en l'estudi ens ha permès detectar mancances informatives, formatives i educatives en cadascun dels àmbits abordats. En aquest apartat en volem deixar constància, per tal de promoure una intervenció socioeducativa d'acord amb l'horitzó d'igualtat i llibertat que ens proporcionen els drets humans.

D'antuvi, parlem de les necessitats relacionades amb els aspectes més coneguts a nivell general per la població: la desigual distribució de rols pròpia del "sistema sexe-gènere" (Rubin, 1996). Hem comprovat que l'exigència de compliment dels rols tradicionals és més explícita en els contextos més

rurals i amb una població més reduïda i menys diversa, com és el de la regió muntanyenca gaditana; i que la cruesa amb què es realitza aquesta demanda social fa que els i les joves es facin més conscients de la injustícia que suposa. Però la demanda d'assumpció dels rols assignats a cada gènere es dona també, amb una disfressa de llibertat, en els contextos més urbans i multiculturalment, on se segueix esperant d'ells característiques com la força, i d'elles, característiques com la maduresa i la responsabilitat. No obstant això, en aquests casos la manipulació és tan subtil que ni tan sols arriba a molestar els mateixos interpel·lats, en la línia proposada per Mernissi (2013) sobre el patriarcat a Occident.

Considerem que és bàsic educar per acabar amb la forçosa distribució binària dels rols de gènere, que no fa sinó limitar i segregat les persones

Considerem que és bàsic educar per acabar amb la forçosa (encara que no natural) distribució binària dels rols de gènere, que no fa sinó limitar i segregat les persones; i que habitualment situa en una posició d'exclusió els qui no se senten satisfets representant els rols que els han estat imposats (Missé, 2015). De la mateixa manera, proposem intervenir per acabar amb (o almenys reduir) actituds associades a algun dels gèneres que resulten negatives per a totes les persones, com és el cas de la violència; i, a canvi, fomentar actituds positives per a la convivència com la maduresa, el respecte, la coresponsabilitat o la cura entre totes les persones, independentment del gènere.

Actituds com les esmentades en darrer lloc serien especialment importants per al desenvolupament de relacions sentimentals sanes, oposades a les que majoritàriament es difonen des dels discursos dominants, d'acord amb la concepció romàntica de l'amor, les quals exerceixen una notable influència en els nostres joves. Aquesta influència es fa palesa en converses espontànies, no reflexionades, en què no tenen la precaució d'exposar allò políticament correcte. En aquests moments és quan (les noies) mostren com aquesta concepció dominant sobre l'amor impregna les seves relacions. Ho veiem, per exemple, quan al·ludeixen a les seves parelles com si fossin les seves possessions i a les altres noies com si fossin les seves rivals, justificant aquesta actitud amb l'argument que és recíproca; i, igualment, quan afirmen que els agraden els nois "xulos" que els posen les coses difícils i, en conseqüència, els fan patir per amor. Totes aquestes concepcions i actituds es corresponen amb les identificades en altres grups d'adolescents en diferents treballs (Gómez, 2004; Duque, 2006; Caro, 2007, 2008; Leal, 2008).

Resulta significatiu que aquestes mateixes noies, en ser preguntades explícitament per actituds pròpies de la concepció romàntica de l'amor, les rebutgin. Elles saben que aquesta perspectiva de l'amor no afavoreix el manteniment de relacions lliures i igualitàries, i, a més, hi ha els comportaments derivats de la mateixa, limitants i pesats; però sembla que aquesta actitud crítica es limita a la teoria. A la pràctica, no identifiquen la influència dels mites romàntics en les seves pròpies relacions, ni tampoc en les produccions artístiques o culturals com la música o el cinema. Com bé indiquen Esteban i Távora (2008) i Esteban (2008), comprovem que les relacions amoroses romàntiques constitueixen el seu referent i el seu ideal, i que s'identifiquen

amb personatges de ficció que experimenten el mite de “la mitja taronja” o el mite que “l’amor ho pot tot”.

Creiem fermament en la necessitat d’oferir als joves models d’amor alternatius al romàntic; models d’amor no exclusius o excloents, en què no hi hagi una única persona receptora del mateix, sinó que es distribueixi entre totes les persones que els envolten i els enriqueixen; models d’amor que no es basin en la necessitat que algú els completi, sinó en la llibertat i el suport mutu; models d’amor que no els limitin ni els facin patir, sinó que contribueixin al seu creixement personal i al fet que se sentin a gust amb ells mateixos.

Pel que fa a la sexualitat, constitueix per als nostres adolescents un àmbit de la vida “fosc”, que fa vergonya; un perill del qual cal protegir-se i una prova en què cal “donar la talla”. Aquesta perspectiva ens resulta força lògica si tenim en compte les seves experiències i si atenem al plantejament de Navarro, Barberá i Reig (2003) i Navarro, Barberá, Reig i Ferrer (2006), que estableix que les relacions sexuals determinen la posició dins del grup dels nois i que per a les noies estan associades a l’amor, element central de la seva subjectivitat. No obstant això, al mateix temps, la considerem bastant perjudicial per al desenvolupament integral dels i les joves.

Per a aquests nois i aquestes noies, òbviament, tot allò relatiu a la sexualitat esdevé ombrívol i d’aparença perillosa, atès que és un tema del qual els adults sempre han evitat parlar, i quan ho han fet ha estat de manera esbiaixada (servint als interessos del sistema, com va assenyalar Foucault), obviant tots els seus aspectes positius i al·ludint exclusivament als possibles riscos; no de la sexualitat, sinó del coit. Perquè la formació oferta als i les adolescents redueix la sexualitat al coit, i per aquest motiu es focalitza en els genitals i en la prevenció d’embarassos i d’infeccions. A més, el fet de proporcionar preservatius només als nois (com indicaven algunes de les noies) perpetua la perspectiva de l’actitud activa masculina enfront de l’actitud passiva femenina.

Aquesta passivitat femenina també la vam poder percebre quan havien de demanar a les seves parelles el tipus de massatge que volien. Especialment a elles, caldria ensenyar-los a gaudir, a no sentir-se cohibides per demanar el que volen i, igualment, a no pensar que són unes “marranes” per prendre la iniciativa en les relacions sexuals (per això últim seria també fonamental la intervenció amb els nois). Encara que, de manera paral·lela, caldria ajudar-les a descobrir què els fa gaudir, en lloc d’animar-les a dedicar tot el seu esforç a satisfer els desitjos dels altres, com bé assenyalen Esteban i Távora (2008). Aquest canvi serà complicat mentre el discurs de l’amor romàntic sigui l’hegemònic, la perspectiva coitocèntrica de la sexualitat sigui la dominant i el cristianisme, amb el paper central que concedeix a la virginitat, segueixi comptant amb tant poder, com ens diu Guasch (2007).

Necessitat d’oferir als joves models d’amor alternatius al romàntic; models d’amor no exclusius o excloents

Tanmateix, el més decebedor sobre la formació en sexualitat que reben els nois i les noies adolescents és que, tot i limitar-se a abordar els riscos del coit, no redueix el perill inherent a l'esmentada pràctica. És així perquè ni tan sols aconsegueix que aprenguin aquests escassos continguts de manera rellevant. Per aquest motiu els i les joves segueixen desconeixent els seus òrgans sexuals i reproductors, i creient en falsos mites que es difonen a través de discursos que els resulten més propers; discursos que els porten a viure la sexualitat com una prova que només poden superar si no deceben les seves parelles.

Advoquem en aquesta ocasió per una educació sexual que superi el coitcentrisme i l'androcentrisme

Per tot plegat, advoquem en aquesta ocasió per una educació sexual que superi el coitcentrisme i l'androcentrisme. Una veritable educació que presenti la sexualitat de manera global o integral; sense atribuir-li la finalitat última de la reproducció, sense limitar-la a unes parts concretes del cos, sense un procediment o unes pautes concretes (més enllà del respecte i la satisfacció mútua de les persones implicades). En definitiva, reivindicuem una educació que presenti la sexualitat com un àmbit més de la vida, que ens permet expressar-nos, gaudir i créixer com a persones.

Finalment, i per tal de promoure la intervenció en la temàtica que ens ocupa, considerem oportú concretar aquelles línies d'actuació que considerem més importants derivades de necessitats educatives detectades:

- Desnaturalitzar el binarisme de gènere, mostrar que és una construcció social i afavorir la lliure elecció de rols.
- Ensenyar a detectar el sexisme, que es dona sempre que, en canviar el gènere de les persones, l'escena ens resulta estranya.
- Fomentar les actituds que milloren la convivència i evitar les que la dificulten, independentment del gènere.
- Desnaturalitzar els sentiments, mostrar la mediació social existent, especialment l'amor.
- Ajudar a prendre consciència de les limitacions que genera la concepció romàntica de l'amor.
- Oferir models de relació sentimental més lliures i igualitaris.
- Abordar la sexualitat com un àmbit més de la vida que té la finalitat de proporcionar-nos plaer a nosaltres mateixos i a altres persones.
- Desvincular la sexualitat de la reproducció i, en conseqüència, no limitar-la al coit. Tanmateix, afavorir un aprenentatge rellevant sobre la reproducció.
- Ensenyar a ser assertius, a arribar a acords, a demanar el que es vol, a dir "no".

Arribats a aquest punt, volem concloure el nostre article subratllant que, en una societat en la qual les persones es respecten i es cuiden, on se senten lliures per triar com posicionar-se, es desenvolupen com a éssers complets i,

en conseqüència, mantenen relacions sentimentals igualitàries i lliures, amb relacions sexuals consensuades i plaents..., en una societat així, els drets humans començaran a complir-se.

Guadalupe Calvo García
 Professora substituta Interina
 Departament de Didàctica
 Facultat de Ciències de l'Educació
 Universitat de Cadis
 guadalupe.calvo@uca.es

José Sierra Nieto
 Professor ajudant i Doctor
 Departament de Teoria i Història de l'Educació i MIDE
 Facultat de Ciències de l'Educació
 Universitat de Cadis
 eduardo.sierra@uca.es

Ester Caparrós Martín
 Professora ajudant i Doctora
 Departament de Didàctica i Organització Escolar
 Facultat de Ciències de l'Educació
 Universitat de Cadis
 ester.caparros@uca.es

Bibliografia

Altable Vicario, Ch. (1991). *Penélope o las trampas del amor*. Madrid: Mare Nostrum.

Aguilar, C. (2013). Género y formación crítica del profesorado: una tarea urgente y pendiente. *Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, 78 (27,3), 23-34.

Angulo, F.; Vázquez, R. (2003). Los estudios de caso. Una aproximación teórica. En Vázquez, R.; Angulo, F. (Eds.). *Introducción a los estudios de casos* (15-51). Málaga: Aljibe.

Arostegi, E.; Laespada, Mª T.; Iraurgi, I. (2016). Violencia en parejas adolescentes, contexto recreativo y consumo de alcohol: análisis de las representaciones ligadas al género. *Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 63, 49-59.

Barrón, A.; Martínez - Iñigo, D.; De Paul, P.; Yela, C. (1999). Romantic beliefs and myths in Spain. *The Spanish Journal of Psychology*, 2(1), 64-73.

- Bosch, E. et al.** (s/f). *Del mito del amor romántico a la violencia contra las mujeres en la pareja*. Instituto de la Mujer. En: <http://cdd.emakumeak.org/recursos/2420>
- Burin, M.** (2003). El deseo de poder en la construcción de la subjetividad femenina. El “techo de cristal” en la carrera laboral de las mujeres. En Hernando, A. (Coord.). *¿Desean las mujeres el poder? Cinco reflexiones en torno a un deseo conflictivo* (34-70). Madrid: Minerva Ediciones.
- Calvo García, G.** (2013). La construcción de las identidades sexuales en la adolescencia. Cuatro estudios de caso de mediadoras y mediadores del programa educativo Forma Joven. En: <http://rodin.uca.es/xmlui/handle/10498/18491>
- Caparrós, E.; Sierra, J. E.** (2012). Al hilo de lo vivido: la pedagogía como brújula para la investigación. En J. Ignacio Rivas, Fernando Hernández, Juana sancho y Claudio Núñez (Coords.). *Historias de vida en educación: Sujeto, Diálogo, Experiencia* (61 - 66). Barcelona: Dipòsit Digital UB. En: <http://hdl.handle.net/2445/32345>
- Caro Blanco, C.** (2007). La concepción romántica del amor: trasfondo de la violencia de género. En Bosch, E.; Ferrer, V.; Navarro, C. (Coord.). *De la violencia contra las mujeres a la construcción del pensamiento feminista* (63 -74). Universitat de les Illes Balears.
- Caro Blanco, C.** (2008). Un amor a tu medida. Estereotipos y violencia en las relaciones amorosas. *Revista de estudios de juventud*, (83), 213 - 229.
- Coontz, S.** (2006). *Historia del matrimonio. Cómo el amor conquistó el matrimonio*. Barcelona: Gedisa.
- Chodorow, N.** (1978). *The reproduction of mothering: Psychoanalysis and sociology of gender*. Berkeley: University of California Press.
- Duque, E.** (2006). *Aprendiendo para el amor o para la violencia. Las relaciones en las discotecas*. Barcelona: El Roure.
- Esteban, M. L.** (2008). El amor romántico dentro y fuera de occidente: determinismos, paradojas y visiones alternativas. En Suarez, L.; Martín, E.; Hernández, R. (Coord.). *Feminismos en la antropología: nuevas propuestas críticas* (pp. 157-172). Sant Sebastià: Ankulegi Antropologia Elkarte.
- Esteban, M. L.; Tábor, A.** (2008). El amor romántico y la subordinación social de las mujeres: revisiones y propuestas. *Anuario de Psicología*, 39 (1), pp. 59 - 73.
- Ferrer, V.; Bosch, E.; Navarro, C.** (2010). Los mitos románticos en España. *Boletín de psicología*, (99), pp. 7-31.
- Foucault, M.** (1984) [1976]. *Historia de la sexualidad. Vol. I. La voluntad del saber*. Madrid: S. XXI.
- Gibbs, G.** (2012). El análisis de datos cualitativos en investigación cualitativa. Madrid: Morata.
- Gómez, J.** (2004). *El amor en la sociedad del riesgo: una tentativa educativa*. Barcelona: El Roure.
- Guasch, O.** (2007). *La crisis de la heterosexualidad*. Barcelona: Laertes.
- Herrera, C.** (2011). *La construcción sociocultural del amor romántico*. Madrid: Fundamentos.

Jónasdóttir, A. G. (1993). *El poder del amor: ¿Le importa el sexo a la democracia?* Madrid: Cátedra.

Leacock, E. (1972). *The origin of the family, private property and the state.* Nueva York: International publishers.

Leacock, E. (1978). Women's status in egalitarian society: implications for social evolution. *Current anthropology*, 19 (2), 247 – 275.

Leal, A. (2007). Características y paradojas de una relación de amor deseable: un estudio con adolescentes. En Bosch, E.; Ferrer, V.; Navarro, C. (Coord.) (2007). *De la violencia contra las mujeres a la construcción del pensamiento feminista* (pp. 63 – 74). Universitat de les Illes Balears.

Martínez Benlloch, I. et al. (2008). *Imaginario cultural, construcción de identidades de género y violencia: formación para la igualdad en la adolescencia.* Madrid: Instituto de la Mujer.

Mead, M. (2006). *Sexo y temperamento en tres sociedades primitivas.* Barcelona: Paidós.

Mernissi, F. (2013). *El harén en occidente.* Madrid: Booket.

Missé Sánchez, M. (2015). *Intolerancia X género. El acoso escolar contra menores con expresiones de género diversas.* Madrid: Ministerios de sanidad, servicios sociales e igualdad.

Navarro Pertusa, E.; Barberá Heredia, E.; Reig Ferrer, A. (2003). Diferencias de género en motivación sexual. *Psicothema*, 15 (3), 395 – 400.

Navarro Pertusa, E.; Reig Ferrer, A.; Barberá Heredia, E.; Ferrer Cascale, R. (2006). Grupos de iguales e iniciación sexual adolescente: diferencias de género. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 6 (1), 79 – 96.

Ortner, S. (1974). Is female to male as nature to culture? En Rosaldo, M. y Lamphere, L. (eds.). *Woman, culture and society* (67 – 88). Stanford: Stanford University Press.

Rodríguez San Julián, E.; Megías Quirós, I. (2015). *¿Fuerte como papá? ¿Sensible como mamá? Identidades de género en la adolescencia.* Madrid: Centro Reina Sofía sobre Adolescencia y Juventud, FAD.

Rosaldo, M. (1974). Woman, culture and society: a theoretical overview. En Rosaldo, M.; Lamphere, L. (eds.) (1974): *Woman, culture and society* (pp. 17 – 42). Stanford: Stanford University Press.

Rubin, G. (1996) [1975]. El tráfico de mujeres: Notas sobre la “economía política” del sexo. En Lamas, M. (Comp.). *El género: la construcción cultural de la diferencia sexual* (35-96). México: PUEG.

Sacks, K. (1974). Engel revisited: women, the organization of production, and private property. En Rosaldo, M. y Lamphere, L. (Eds.). *Woman, culture and society* (207 – 222). Stanford: Stanford University Press.

Sacks, K. (1979). *Sisters and wives.* Westport, Conn: Greenwood Press.

Santibañez, R.; Ruiz-Narezo, M.; González de Audikana, M.; Fonseca, J. (2016). Parejas adolescentes en conflicto: explorando la incidencia de la violencia en las primeras relaciones afectivas. *Educación Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 63, 79-941.

Stake, R. (1998). *Investigar con estudios de caso*. Madrid: Morata.

Witting, M. (2005) [1980]. *El pensamiento heterosexual*. Barcelona: Egales.

-
- 1 Oscar Guasch (2007) emprà el concepte d'*heterosexualitat* per al·ludir a allò que nosaltres anomenem *heteronormativitat*.
  - 2 Les sessions formatives adreçades als i les estudiants mediadores es gestionen concretament des de l'Institut Andaluz de la Juventud.
  - 3 Les paraules subratllades van ser exposades per noies.
-